

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2026)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/ISSN2710-3528>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Ергалиева С. Ж., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Искакова З. С., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/277-290>

***А. М. Жорашова¹, С. Ш. Айтуганова²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6984-4779>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7619-4310>

*e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ БАЯНДАУ КОМПОЗИЦИЯСЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕР (А. АЛТАЙ, Р. МҰҚАНОВА, Д. АМАНТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясының құрылымдық ерекшеліктері мен көркемдік тәсілдері А. Алтайдың «Түсік» және «Казино» әңгімелері, Р. Мұқанованың «Өзің» және «Композитор» әңгімелері, сондай-ақ Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романын талдау негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – көркем мәтіндегі автор мен нарратор тұлғасын, баяндаудың логикалық құрылымын, автор қолданған көркемдік тәсілдердің ерекшелігін саралап, нарратологиялық призмадан зерделеу. Қазіргі қазақ прозасының стильдік ерекшеліктері мен нарративтік жүйесіне талдау жасау.

Зерттеу жұмысы нарратология, поэтикалық талдау, құрылымдық-семантикалық сараптама және салыстырмалы талдау әдістеріне сүйеніп жүргізілді. Автор қазіргі қазақ прозасындағы баяндаудың көпқырлы типтерін, олардың композициялық жүйедегі қызметін, мәтіннің көркемдік тұтастығын қалыптастырудағы рөлін айқындауды мақсат етеді. Нәтижесінде, әр жазушының баяндау моделіндегі ерекшеліктері, баяндаушының позициясы, кейіпкер-сана ағымы, хронотоп пен композициялық шешімдердің жаңашыл сипаттары анықталды. Зерттеу қорытындылары қазіргі қазақ прозасының нарративтік ізденістерінде ішкі монолог, сана ағымы, полифониялық баяндау және фрагментарлық композициялық шешімдердің кеңінен қолданылатынын көрсетеді.

Зерттеуде Ж. Женетт, К. Бремон, В. Шмид және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріндегі баяндау теориясы туралы тұжырымдар басшылыққа алынды.

Кілтімі сөздер: баяндау композициясы, наррация, авторлық интенция, нарратив түрлері, көркем мәтін, фрагменттік композиция.

Кіріспе

Баяндау композициясы – көркем мәтіннің композициялық тұтасығын негіздеп біріктіруші, ұйымдастырушы категориялық бірліктің ең негізі. Автор – көркем әлемді құрастырушы жасампаз тұлға. Шығарманың әрбір эпизодынан көрініс табатын автордың тұлғасы әр шығармада өзіндік баяндау стилі мен тәсілін құрып баяндау композициясын түзеді. Әрбір көркем мәтіндегі баяндау құрылымы ерекше болғанымен ортақ әдіс-тәсілдер де бар.

Қаламгер көркем туындының құрылымын құруда қандай тәсілге жүгінетінін алдын ала жоспарлайтыны анық. Авторлық баяндаудың қалыптасқан екі түрлі формасы бар. Дәстүрлі бірінші жақтан (мен) баяндау, әдебиеттану ғылымында «әңгімелеуші», «әңгімеші» деген терминдермен ұсынылады және үшінші жақтан (ол) баяндау, «баяншы» немесе «баяндаушы» деп беріледі.

Жалпы авторлық дискурс, баяндау стилі, тәсілі туралы орыс әдебиеттану ғылымында М. Бахтин («полифония теориясы» 1929), В. Виноградов («автор образы» 1971), Б. Корман («концептіленген автор» 1977), В. Хализев («мәтіндегі автор рөлі» 2005) сияқты зерттеулер маңызды орын алды. Сонымен қатар, Мәскеу-Тарту мектебінің өкілдері Ю. Лотман («семиотикалық кодтар» 1970), Б. Успенский («композиция поэтикасы» 1970), М. Каспаров («дәстүрлі тәжірибені пайдаланушы» 1984), В. Топоров («мифологиялық кодтарды тасымалдаушы» 1995), В. Иванов («мифопоэтикалық архетип» 1999) және басқалары өз тұжырымдарымен баяндау теориясының қалыптасуы мен дамуына үлес қосты. Батыс әдебиеттану ғылымында нақтырақ айтсақ постструктуралист ғалымдар Р. Барт («автор өлімі» 1967), Ц. Тодоров («құрылымдаушы күш» 1969), Ж. Женетт («баяндау дискурсы» 1972), В. Шмид («нарративтік модель» 2003) және тағы да басқалары баяндау тәсілдері мен нарратологиялық теорияның дамуына айтарлықтай ықпал етті. Айта кету керек, нарратология (баяндау теориясы) ғылымының бастауы 1920 жылдан бастап формализм мектебінің өкілдері – В. Шкловский, Б. Томашевский, В. Пропп, Б. Эйхенбаум зерттеулерімен тығыз байланысты.

Қазақ әдебиеттануында А. Байтұрсынұлы баяндау теориясына қатысты салмақты пікірлер білдірді. «Толғаушы», «сарындаушы», «әуезелеуші» [1] т.б. атаулар арқылы олардың тұлғалық ерекшеліктеріне яки баяндаушы,

әңгімелеуші, баяндаушы-қаһарман позицияларын анық айқындап жазушының шығармашылық тұлғасын таныта алатын ұғымдармен көрсеткен болатын.

Әдеби сыншы А. Сүлейменов: «Парадокс: заман-заманнан бері прозаның идеялық өзегі де, герой да өзгеріп келеді, ал баяндау формасы – жоқ. Гомерден бері 25–28 ғасырды тарих тасқыны ағызып кетті, баяндауға байланысты біздің білеріміз «мен» мен «ол» ғана» [2; 5-б.] – дейді.

Баяндау теориясының ғылыми негізі XX ғасырдың басында қалыптасқанымен авторлық баяндау (аңыздық, ертегілік, жыр-дастан үлгісіндегі баяндау т.б.) түрлері әдеби тектің жанр ретінде түзіліп пайда болуымен тығыз байланыста дамыды. Эпостық жанрдың кез келген үлгісінде белгілі бір сюжетті жеткізуші тұлғаның наррацияға жүгінетіні анық. Автор оқиғаны әңгімелеп не баяндап беруде диалог, ішкі монолог немесе сипаттау, суреттеу, пайымдау, сана ағымы, психологизм, символизм, ретроспекция сынды тәсілдер арқылы баяндау композициясын құрады. Дәстүрлі баяндау үлгілері қазіргі әдебиетте қаншалықты өзгеріске ұшырап, ерекшелене түскендігін салыстырып жүйелі зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымы үшін маңызды болмақ.

Осы мәселені ескере отырып, зерттеу қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясын А. Алтай, Р. Мұқанова және Д. Амантай шығармалары негізінде кешенді түрде талдаумен ерекшеленеді. Зерттеу нарративтік-композициялық тұрғыдан салыстырмалы талдау жүргізу арқылы бұрынғы зерттеулерді толықтырады. Сонымен қатар, фрагменттік баяндау, метабаяндау және полифониялық құрылымдардың қолданылуы жүйелі түрде қарастырылып, қазіргі прозаның көркемдік тұтастығын айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық негізінде батыс, орыс, қазақ әдебиеттану ғылымындағы нарратология, автор теориясы туралы ғылыми тұжырымдар салыстырылып, жинақтау тұрғысынан қарастыру қағидаты басшылыққа алынды.

Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде қазіргі қазақ әдебиетіндегі жазушылар А. Алтай, Р. Мұқанова, Д. Амантайдың шығармалары алынды. Көркем мәтіндегі баяндау композициясындағы автор мен нарратор тұлғасы, олардың тұтастығын танытатын эпизодтар, тілдік элементтер, детальдар қарастырылып талданды. Зерттеуде анализ және синтез, салыстыру, жүйелеу, тұжырымдау, семиотикалық талдау сияқты ғылыми танымдық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Көркем мәтін құрылымындағы автордың баяндау қызметіне қатысты әдебиеттанушы ғалым Т. Есембеков: «Баяндаушы мен әңгімелеуші – көркем мәтіндегі құқықтары ұқсас, мүмкіндіктері әртүрлі негіздер дегенге тоқтау

керек. Мәселе мынада: бұлар – автордың мәтіндегі әртүрлі версиялары» [3, 173-б.] деген болатын. Авторлық дискурстың ең негізгі элементі нарратор (баяндаушы немесе әңгімелеуші) өзіне берілген жүкті қаншалықты орындай алғандығын тек автордың өзі біле алады. Оқырман – тек дайын көркем мәтінді қабылдаушы реципиент. Сондықтан да, олар автордың мәтіндегі әртүрлі версиялары деген тұжырыммен толық келісуге болады.

В. Шмид «Нарратология» (2008) еңбегінде автордың баяндау типтерін бірнеше категорияға бөледі. Оның пайымдауынша, баяндау стилі мен тәсілі негізінен автор мен нарратордың өзара қатынасына байланысты қалыптасады. Ғалым баяндауды екі негізгі типке бөледі:

1. **Парадигмалық баяндау (paradigmatic narration)** – бұл типте баяндау автор мен нарратордың ықпалдасуы арқылы белгілі бір нормалар мен үлгілерге сүйенеді. Яғни, баяндаушы оқиғаға сырттай бақылаушы ретінде қатысады, автордың шығармашылық бейнесін нақты көрсетеді.

2. **Синтагмалық баяндау (syntagmatic narration)** – мұнда баяндау сюжеттік құрылымға жақын, оқиға желісінің дамуына бағытталған. Нарратор оқиғаны жеткізуші ретінде белсенді рөл атқарады, баяндаудың композициялық тұтастығын қамтамасыз етеді [4, 50-55-б.]. Баяндау дискурсындағы парадигмалық және синтагмалық нарратив көпшілікке таныс бірінші және үшінші жақтағы немесе баяндаушы мен әңгімелеуші екендігі мәлім.

Сонымен қатар, В. Шмидтің «Narratology An Introduction» (2010) еңбегінде баяндаудың мынадай аспектілерін атап өтеді:

- *Баяндаушының көрінісі мен дәрежесі* – баяндаушы оқиғаның, көркем әлемнің ішіндегі баға беруші ме, әлде сырттай баяндайтын бақылаушы ма?
- *Баяндаудағы уақыт құрылымы* – баяндаудың хронологиялық немесе ретроспективтік категориясы;
- *Баяндаудың тілдік ерекшеліктері* – автордың стилі мен нарратордың дауыс ырғағы арасындағы үйлесімділік [5].

Автордың нарациялық қызметін жан-жақты талдап, баяндау дискурсын ғылыми негіздеген белгілі постструктуралист ғалым Ж.Женеттің «Фигуры III» (1972) еңбегіне сүйенсек, баяндау – бұл үлкен парадигмалық жүйе. Автордың баяндайтын оқиғасы мен баяндалатын уақыт категориялары ең маңызды компоненттер, себебі баяндау дискурсы осы аспектілерге негізделген.

Ж. Женетт баяндаудың уақыт жүйесі бойынша ретіне, ұзақтығына және жиілігіне жіті мән беріп маңызды тұжырымдар ұсынады. Оларды төмендегідей кестемен ұсынуға болады.

1-кесте – Баяндау категориялары

Категория	Сұрақ	Түрлері
Баяндалу реті	Оқиға, сюжеттер қандай сегменттер бойынша орналасқан?	Анахрония, аналепис, пролепис
Баяндалу ұзақтығы	Оқиға, сюжеттер, қанша уақыт баяндалады?	Анизохронии, резюме, сахна (сцена), пауза, эллипис
Баяндау жиілігі	Қанша рет баяндалады? Жиілігі қандай?	Сингулятивті, итеративті, мультипликативті

Баяндаудың қалыптасқан екі түрлі формасына Ж. Женетт грамматикалық ұғыммен («мен», «ол») емес, баяндалатын оқиғаға қатысты нарратордың қатысым деңгейі тұрғысынан қарастырады. Бұл тұрғыдан келгенде ғалым баяндаудың бірінші формасын гомодиегетикалық, яғни нарратор баяндалған оқиғада кейіпкерлердің бірі ретінде қатысуы және нарратор оқиғаға қатыспай тек тысқары тұрып бақылаушы ретінде көрінуін *гетеродиегетикалық* деп атайды. Ал автордың өз шығармасында басты кейіпкер ретінде баяндауын *автодиегетикалық* – ең жоғарғы деңгей деп түсіндіреді [6].

Сонымен В. Шмид пен Ж. Женетт баяндау мен баяндаушының позициясына, уақыт категориясы мен ішкі дауыс қатынастарына баса назар аударса, К. Бремон баяндаудың құрылымдық-композициялық жағын, әсіресе сюжеттік дамудың ішкі логикасын зерттеуге ден қойған.

К. Бремон В. Пропптың ертегі құрылымын зерттеген семиотикалық әдісінің негізінде барлық нарратив үшін әмбебап функциялар мен құрылымдық заңдарды анықтауды көздеді. Ол нарративтің «логикалық мүмкіндіктер картасын» сызып, авторлық шешімдер арқылы қалыптасатын мүмкін болатын жолдарды зерттеді.

Нарратология ғылымындағы К. Бремон еңбегінің басты ерекшелігі – құрылымдық заңдылықтар мен автордың (нарация үдерісінде) таңдау мүмкіндіктері арасындағы шиеленісті көрсетуінде еді. Ол нарративті статистикалық реттілік емес, таңдау желісі ретінде көреді. Әр функциядан кейін автор «іс-әрекетті іске асыру немесе асырмау» шешімін қабылдай отырып, оқиғаны түрлі жолмен дамыта алатындығын айтады. Ал әрбір функция үш фазадан тұрады:

1-фаза – әрекет мүмкіндігі

2-фаза – әрекетті орындау

3-фаза – сәттілік немесе сәтсіздік, яғни іске асқан немесе асырылмай қалған әрекеттің нәтижесі [7, 109-б.]

Жалпы алғанда В. Пропп орыс ертегілерінен бастап құрылымдық анализ жасап әлемде сюжеттері қайталанатын, ортақ сюжетті ертегілердің

болатындығы туралы тұжырым жасады. Ортақ композициялық сюжеттерді жүйеледі және жаңаша бастаманың негізін жасады. Семиотик ғалым ретінде К. Бремон да нарративтің осындай жүйесін жасағысы келгені анық. Алайда, ертегінің танымдық ерекшелігін ескерсек бұл жанр адамзаттың барлығына ортақ мифтік санадан туындады. Ал қазіргі әңгімелер керісінше авторлық сананың, көзқарасының әрқилы болуына қарай құбылып отырады. Сондықтан баяндаудың ортақ грамматикалық жүйесін жасау қаншалықты қиынды болды деген ой туындауы мүмкін. Әрине, К. Бремон барлық нарратив үшін әмбебап функциялар мен құрылымдық заңдарды анықтауды көздеді және ол нәтижелі болды деп айта аламыз. Оның баяндау логикасының жүйесі иілгіш, барлық нарративтерді қамтитын құрылымға негізделді. Сонымен қатар, әр сатыда автордың таңдауы арқылы тармақталатын оқиғалар және авторлық әртүрлілікті ішкі логика шеңберінде үйлестіре алуын көрсетті.

К. Бремон автор мен нарратордың функциялық ерекшеліктеріне де құрылымды түрде қарады. Ол нарраторға «басқарушылық құқық» берді. Б. Бремон пікірінше нарратор әр функциядан кейін оқиғаның бағытын таңдай алады: виртуалды күйін жалғастырады немесе іске асырады, нақты нәтижені баяндауы да немесе тоқтатуы да мүмкін. Нарратор процесті модельдейді, бірақ онда автордың жалпы көзқарасы мен мақсаты да бар. Оны оқиға құрылымының «қозғалтқыш күші» деп тұжырымдайды [8].

Нарратология ғылымында автор мен нарратордың ара жігін әлі де кеңірек зерттеу талап етіледі. Р. Барт «Автор өлімі» (1967), М. Фуко «Автор деген не?» (1969) сынды полемикалық тұжырымдар ұсынса, семиотик ғалымдардың біршамасы автор бағыт беруші, нарратор жалғастырушы, логикалық бірізділікті дамытушы ретінде қарайды. Автордың көзқарасы, идеялық, стилистикалық жүйесі көркем мәтін дискурсында көрініс табады, сондықтан да постструктуралист ғалымдардың негізгі функцияны жазу, мәтінге беруі де түсінікті. Бірақ, бұл жүйені іске асырып жатқан негізгі жасампаз тұлға автор, яки қаламгердің өзі. Сондықтан да, олардың ара жігін алшақтатудың қажеті жоқ деп білеміз.

Қазіргі қазақ прозасы жанрлық және стильдік тұрғыдан жаңарып, баяндау формалары мен композициялық құрылымдарда тың ізденістерге жол ашып отыр. Әдеби шығарманың көркемдік табиғатын терең түсіну үшін оның баяндау жүйесі мен композициясы басты назарда болуы тиіс. Баяндау формасының өзгеруі мен құрылымдық ерекшеліктер – жазушының идеялық-көркемдік бағытын, авторлық интенциясын айқындайтын маңызды элементтер.

Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік тәсілдер – автордың баяндау формасы мен композиция құрудағы ізденісін айқындайтын басты негіздер. Баяндау мен композициялық құрылым өзара сабақтасып, кейіпкер психологиясын, мәнмәтіндік негізін, авторлық ұстанымын жеткізеді. Мұнда психологизм, ішкі монолог, символ, ретроспекция сияқты тәсілдер кеңінен қолданылады.

Мәселен, бүгінгі қазақ прозасының көрнекті өкілі А. Алтайдың әңгімелері өзіндік баяндау композициясымен ерекшеленеді. Жазушының «Түсік» әңгімесінде автор психологизм, сана ағымын, ретроспекциялық тәсілдермен ерекше баяндау жүйесін құрған.

Әңгіме гетеродиегетикалық нарратор, яғни үшінші жақтан баяндалады. Бірақ гетеродиегетикалық нарратор оқиғаның барлығын көруші, кейіпкердің ішкі психологиясын жеткізуші «бәрін білуші нарратор» тұлғасында қызмет етеді.

Басты кейіпкер өзі жасаған қателіктің құрбаны бола жаздап, жатырға түсік болып түседі. Түс көру тәсілін сәтті пайдаланған автор кейіпкердің сана ағымын, қорқыныш сезімін, өліммен бет-бет келудің, жанның тұрақсыздығын шынайы бейнелеген. Әрбір риторикалық сауалдар арқылы тәңір алдындағы күнәларын сезінген кейіпкердің санасына толассыз ойлар келеді. Әңгіме бүгінгі қоғамның ащы шындығын көрсетіп, заман бейнесін аша түседі. Басты кейіпкер Бибол арқылы ер азаматтардың ез болып бара жатқан образын көркем бейнелеген.

Әңгіменің баяндау композициясы қайталау, түс көру және поэтикалық тәсілдерге құрылған. «Түлен түртті пендені...» [9, 124-б.] – деп басталатын баяндау әңгіме соңында да «Ол түлен түртіп оянғанын түсінді» [9, 134-б.] – деп аяқталады. Мұндай қайталау композициялық құрылымды түрлендіре түскен. Сонымен қатар, автор жатыр ішіндегі тажал түсікке қатысты эпизодта өлең жолдары арқылы нарративті күрделендіре түседі. Бұл поэтикалық тәсіл фольклорлық сарынның интерпретацияланған көркем үлгісі болмақ, себебі кейіпкер жаны қиналғанда сәби кезіндегі санасына сіңген сөз оралымдары оралады. Ол оралымдар ертегідегі мыстан кемпір мен Ерназар арасындағы диалогті еске салады. Автор баяндауда интермәтіндік құрылымды да жақсы пайдаланғанын көреміз.

Ал жазушының «Казино» әңгімесінде автор қоғамдағы құдайсыз, имансыздарға қатысты тақырыпты қозғайды. Әңгіменің басты кейіпкері ата-анасына жатбауыр болған Жошы образы арқылы бүгінгі қоғам шындығын көретініміз анық. Себебі әңгімеде нашақорлық, казино, құмарлық, арам ақша т.б. мәселелер көрініс тапқан. Кейіпкер есімдерінен де авторлық интенцияны көреміз. Тарих сахнасындағы Жошы мен бүгінгі күннің Жошысы, олардың айырмашылығы, контраст, парадокс.

Әңгіме үшінші жақтан баяндалады. Гетеродиегетикалық нарратор оқиғадан тысқары тұрушы, бақылаушы тұлғасында. Баяндау алты бөлімнен тұрады. Баяндау композициясында ретроспекциялық тәсіл, ішкі монолог, символдық белгілер көркем сабақтасып берілген. «Сайтан-сапалақпен» кейіпкердің ішкі болмысы талас-тартысқа түскен әрбір эпизодтарда автор «будан ұрпақтың» ішкі психологиясын жақсы көрсете білген.

Жазушы Р. Мұқанованың «Өзің» әңгімесінде де баяндау композициясы ерекшеленген. Бұл әңгіме қазақ әдебиетінде баяндаудың жаңаша бір

формасын түзеді. Екінші жақтан баяндалған әңгіме суретші кейіпкермен диалог түзіп шығарманың тұтас композициясын құрады. Автор бұл әңгіменің кіріспесінде кімге арнағандығын әдейілеп көрсеткен. Екі өнер адамының диалогі. Бірі – ұлы суретші, бірі – жас өнер адамы. Әңгімеде нарратордың екі тұлғасы көрініс тапқан. «Бірінші» және «екінші» жақтан баяндау. Екінші жақтан баяндайтын нарратор тұлғасы авторға жақын болса, бірінші жақтан баяндайтын нарратор көбінде кейіпкердің пайымдауларынан тұрады. Автор нарратордың «мен» және «сен» тұлғасын көркем үйлестіре білген.

«Өзің» деп аталатын әңгімесінде өнер адамының психологиясы, ішкі дүниесі, толғаныстары мен түрлі сезімдерін жазады. Жазушы оқиғаны, идеяны ашу үшін алдымен адамның жан дүниесін ашып, шығарманы психологиялық тақырыпқа құрады» [10, 55-б.].

«– Сен маған жұмбақсың.

Таңдана қарап қалдың да:

Талай айттым емес пе? – деді сыбырлап. – Леонардо да Винчидің жердегі жанымын. Қиялым мен сезімім Көктің иелігінде. Мен алатын мәлімет те сол жақтан. Ол да Көкте... Леонардо да Винчиді айтам» [11, 24-б.]. Ұлы өнер адамының ішкі күйін суреттеуде автор психологизммен қатар қайталау тәсілін де ұтымды пайдаланған. Әңгімеде «Өзің», «Сен», «Мен» сөздері жиі қайталаынады. Басы артық кейіпкері жоқ бұл әңгіменің басқа шығармалардан ерекшелігі де осында. «Мен» мен «Сеннің» үйлесім тауып баяндау композициясын құруы.

Қаламгердің «Композитор» әңгімесі де өнер тақырыбына арналған туындылардың бірі. Өнер адамының жер бетіне сыймай бұл дүниеден баз кешуін, ұлы өнер иесінің психологиясын ерекше суреттейді. Әңгіме гетеродигетикалық нарратордың баяндауына құрылған. Ретроспекциялық тәсіл арқылы кейіпкер санасында өткен оқиғалар еске оралып, қазіргі ішкі күйімен сабақтасып баяндалады. Авторлық позиция саф таза құдіретті өнерді сақтап қалудың қаншалықты қиын екендігін, адамзаттың ішінде пендешілікке салынып өнерге қиянат жасалудың қандай болатындығынан көрінеді.

Әңгімеде аты аталатын бір ғана кейіпкер бар. Ол – композитордың музасы Айжарқын. Композиторға шабыт беретін де, оның құрдымға кетуіне себепкер болатын да өзі. Махаббаттың құрбаны болған өнер иесі ішкілікке салынып бойындағы өнерге деген құрметін жоғалтып алады. Адасушылық, өзін-өзі жоғалтқан тұлға – бүгінгі қоғамның басты мәселелерінің бірі.

Екі шығармада да автордың ерекше нарративтік стилі көрінеді. Ішкі монолог, көркем деталь, бөлшектенген сана, метафоралық образдар көркем мәтіннің баяндау композициясын құрылымдап, автор мен нарратордың ара жігін бірде алшақ, бірде жақындастыра түседі.

Жазушы Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романындағы авторлық баяндаудан қазіргі прозаға тән постмодернистік сарынды көреміз. Автор мейілінше шығарманың композициясын еркін құрылымға негіздеп, жаңаша формада ұсынған. Шығарма композициясы үш бөлімнен тұрады. Бір-бірімен байланысу дәрежесі әртүрлі оқиғалар легі оқырманды шатастыруы мүмкін, алайда басты кейіпкердің айналасындағы болып жатқан құбылыстар арқылы сюжеттер арасындағы ортақ композициялық құрылымды көреміз.

Романның екінші бөліміндегі «жиырма бес» жырдан тұратын түркі халқының жер бетінде пайда болуы туралы бөлімде автор тұтас барлық ойды жай сөйлемдермен «үтір» арқылы беріп, ең соңында бір ғана «нүктені» қояды. Тұтас жыр сюжеті тізбектеліп үлкен бір құрылым түзеді. Сонымен қатар, бөлме ішін сипаттауда гүлдердің аттары мен кітаптардың, жазушылардың тізімдерін ұсынады. Бұл қазақ әдебиетінде бұрын кездесе бермейтін жаңаша бір форманың үлгісі болмақ деп білеміз.

Шығармада нарратордың екі түрлі қызмет атқарғанын көреміз. Біріншісінде Әлішер және оның айналасындағы болып жатқан оқиғаны жеткізсе, екіншісінде кейіпкердің жазып жатқан шығармасындағы баяндаушы нарратор. Мұндай нарратордың қызметін симбиоз нарратор деп айтуға болады, яғни баяндау құрылымында бірнеше функцияны атқарушы тұлға. Гетеродиегетикалық нарратор оқиғадан тысқары тұрса да, айналадағы болып жатқан оқиғаға қатысты пікірін, позициясын көрсететін тұстары да бар. Әсіресе «Автор» тақырыбында жазушылық өнер туралы өз тұжырымын білдіретін нарраторды анық көреміз. «Автор қайтыс болды. Ежелгі заманда кітаптардың авторы тасадан көрінбеуші еді, онегелі классикалық кезеңде қолжазбаның артынан қаламгер қара көрсете бастады, енді бүгін жазушы қайыра көз жұмды. Кез келген мәтін – азаттықты аңсап, тырнақшаны тастап шыққан басқаның беймаза аласапыран ойы.

Мәтін иесіз өз бетінше өмір сүре береді. Адамның қолынан туған әрбір оқшау мәтін – бір-біріне әрі ұқсамайды, әрі тарихта бұрын сан мәрте қайталанған, ежелден келе жатқан көшпелі көзтаным ой» [12, 55–56-б.]. Мұндай пікірлер арқылы авторлық интенцияны түсіне аламыз. Постструктуралист ғалым Р. Барттың тұжырымына қатысты пікір білдірген автор көзқарасы анық көрінетін бұл үзіндіде нарратор мен автор ара жігі бірден байқалады. Интермәтіндік интерпретация дискурсивті түрде өз жалғасын тапқан [13, 26-б.]. Шығарма соңында да автор қолжазбаларға өрт қойып о дүниелік болады, алайда кейбір бөліктерін Марфуға құтқарып қалады. Мәтін өз жаратушысынан азат етіліп, өзіндік өмір сүруін бастайды деген авторлық позиция осы тұста айқын көрінеді.

Басты кейіпкер Әлішердің жазып жатқан романы жер бетіндегі адамзаттың пайда болуы мен түркілердің арғы шежіресі туралы. Жазу

өнерінің қиындығы мен жауапкершілігін көрсеткісі келген жазушы «Автор» тақырыбына арнайы тоқталып өзіндік көзқарасын білдірген. Әлішердің шығарманы бітіруіне көп нәрсе кедергі болды. Ол кедергілердің барлығын автор көркем тәсілдермен берген. Ретроспекциялық тәсіл арқылы кейіпкер санасы өткен шаққа оралып отырады. Өзіне-өзі қол жұмсауды ойлағанда ішкі психологизмді сәтті пайдаланады. Тілегін Тәңір қабыл еткендігін бөлмесінде пайда болған көркем жаратылыс періште арқылы біледі. Періште символдық мәні бар – тұлға. Оның бөлме ішін сыпырып жүріп Әлішермен диалогке түсуі жақын арада кейіпкердің өз мақсатына қол жеткізетіндігінен хабардар етеді.

Шығарманың өн бойындағы әрбір көркемдік тәсілдер – баяндау композициясының маңызды элементтері болмақ. Олар тек тілдік көркемдеу құралдары ғана емес, баяндау логикасын, мәтін құрылымын, автор мен кейіпкер арасындағы шегараны айқындайтын тәсілдер ретінде де маңызды. Жазушының стильдік ерекшелігі мен көркемдік интенциясы дәл осы тәсілдер арқылы көрініс табады.

Мәтіндегі әр қилы баяндау типтері бірігіп тұтас баяндау композициясын құрайды [3, 176-б.]. Зерттеу нысанына алынған көркем мәтіндерден баяндау автор мен оқырман арасындағы шынайы немесе гипотетикалық қарым-қатынас арқылы жүзеге асатынын да көруге болады. Себебі, «баяндау коммуникациясы – бұл әлеуметтік-мәдени контекстке тәуелді дискурстық жүйе» [14]. Автор мен нарратор арасындағы шегара нақты емес, контекстке байланысты өзгеріп, түрленіп отыратындығы анық.

Қорытынды

Қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясы – көркем мәтін құрылымының негізін құрайтын күрделі құбылыс. Зерттеу барысында анықталғандай, әр жазушы баяндау тәсілін өз шығармашылық стиліне сай таңдап, оны идеялық-мазмұндық тұжырыммен ұштастыра біледі. Бұл ретте баяндаушы тұлға мен автор бейнесінің арақатынасы, оқиға мен уақыт, кеңістік пен фокализацияның берілу ерекшелігі көркем туындының құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етеді. Алдағы уақытта баяндау теориясын ұлттық әдеби дәстүрмен сабақтастыра отырып, жанрлар аясында жүйелі зерттеу қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208-б.
- 2 **Сүлейменов, А.** Көп томдық шығармалар жинағы: IV том [Мәтін]. – Алматы : Қазығұрт, 2008. – 368-б.

3 **Есембеков, Т. У., Солтанаева Е. М.** Көркем шығарманы талдау әдістемесі: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті. 2023. – 260-б.

4 **Шмид, В.** Нарратология [Текст] // 2-е изд., испр. И доп. – М. : Языки славянской культуры, 2008. – 304 с.

5 **Schmid, W.** Narratology An Introduction [Text]. – Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/New York, 2010. – 258 p.

6 **Женетт, Ж.** Фигуры [Текст] // В 2-х томах. Том 1-2. – М. : Изд.-во им. Сабашниковых, 1998. – 944 с.

7 **Бремон, К.** Логика повествовательных возможностей [Текст] // Семиотика и искусствометрия: Сб. переводов под ред. Ю. М. Лотмана и В. М. Петрова. – М. : Мир, 1972.

8 **Берар, К.** Narrateur à l'action Étude de la nouvelle «Elles détestaient Madrid» de Guillaume Corbeil [Text]. – <https://doi.org/10.7202/1013452ar>

9 **Алтай, А.** Әңгімелер мен новеллалар [Мәтін]. – Алматы : Арда+7, 2022. – 400-б.

10 **Ағалиева, Н. Б., Арқалық, М. Ж.** Қазақ әдебиетінде Роза Мұқанованың алатын орны [Мәтін] // Торайгыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 3. – Б. 53–61. – <https://doi.org/10.48081/ZUKG495210>

11 **Мұқанова, Р.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] // Әңгімелер мен драмалық хикаяттар. – Алматы : Қазығұрт, 2007. – 304-б.

12 **Амантай, Д.** Қарқаралы басында [Мәтін]. – Алматы : Өнер, 2021. – 400-б.

13 **Байтанасова, Қ.** Мәтін теориясының кейбір мәселелері [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – № 4 (129) – Б. 24–31. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-24-31>

14 **Dawson, P.** «Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model» [Text] // Journal of Narrative Theory. – Vol.42. – No. 1 (Winter 2012). – P. 91–116. – 26 p.[Electronic resource]. – <https://www.jstor.org/stable/24484784>

REFERENCES

1 **Baitursy`nov, A.** Ädebiet tany`tky`sh. Zertteu men olender [Literature reviewer. Research and poems] [Text]. – Almaty : Atamura, 2003. – 208 p.

2 **Suleimenov, A.** Kop tomdy`k shy`garmalar zhinagy` : IV tom [Collected works: Volume IV] [Text]. – Almaty : Kazy`gurt, 2008. – 368 p.

3 **Esembekov, T. U., Soltanaeva E. M.** Korkem shy`garmany` taldaу ädistemesi: oku kuraly` [Methodology of literary analysis: textbook] [Text]. – Almaty : Kazak universiteti. 2023. – 260 p.

4 **Shmid, V.** Narratologiya [Narratology] [Text] // 2-e izd., ispr. i dop. – Moscow : Yazy`ki slavyanskoi kul`tury`, 2008. – 304 c.

5 **Schmid, W.** Narratology An Introduction [Text]. – Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/New York. – 2010

6 **Zhenett, Zh.** Figury` [Figures] [Text] // V 2-h tomak. Tom 1-2. – Moscow : Izd.-vo im. Sabashnikovy`h, 1998. – 944 p.

7 **Bremon, K.** Logika povestvovatel'ny`h vozmozhnostei [The logic of narrative possibilities] [Text] // Semiotika i iskusstvometriya: Sb. perevodov pod red. Yu. M. Lotmana i V. M. Petrova. – Moscow : Mir, 1972.

8 **Berar, K.** Narrateur à l'action Étude de la nouvelle «Elles détestaient Madrid» de Guillaume Corbeil [Narrator in Action: Study of the Short Story] [Text]. – <https://doi.org/10.7202/1013452ar>

9 **Altai, A.** Ängimeler men novellalar [Short stories and novellas] [Text]. – Almaty:Arda+7, 2022. – 400 p.

10 **Agalieva, N. B., Arkaly`k, M. Zh.** Kazak ädebietinde Roza Mukanovany`ñ alaty`n ornıy` [The role of Roza Mukanova in Kazakh literature] [Text] // Toraigy`rov universitetiniñ Habarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – 2020. – № 3. – B. 53-61. – <https://doi.org/10.48081/ZUKG4952>

11 **Mukanova, R.** Kop tomdy`k shy`garmalar zhinagy` [Collected works] [Text] // Ängimeler men dramaly`k xikayattar. – Almaty: Kazy`gurt, 2007. – 304 b.

12 **Amantai, D.** Karkaraly` basy`nda. [At the top of Qarqaraly] [Text]. – Almaty : Oner, 2021. – 400 p.

13 **Baitanasova, K.** Mätin teoriyasy`ny`ñ keibir mäseleleri [Some issues of text theory] [Text] // L.N. Gumilev aty`ndagy` Euraziya ultty`k universitetiniñmhabarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – 2019. – № 4 (129) – P. 24–31. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-24-31>

14 **Dawson, P.** Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model [Text] //Journal of Narrative Theory. – Vol. 42, No. 1 (Winter 2012). – P. 91–116. – 26 p. [Electronic resource]. – <https://www.jstor.org/stable/24484784>

28.09.25 ж. баспаға түсті.

17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. М. Жораишова¹, С. Ш. Айтуганова²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 28.09.25.

Поступило с исправлениями 17.10.25.

Принято в печать 10.08.26.

НАРРАТИВНАЯ КОМПОЗИЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ: СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИЕМЫ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ А. АЛТАЯ, Р. МУКАНОВОЙ, Д. АМАНТАЯ)

В данной статье рассматриваются структурные особенности и художественные приемы повествовательной композиции в современной казахской прозе на основе рассказов А. Алтая «Аборт» и «Казино», рассказов Р. Мукановой «Ты сам» и «Композитор», а также анализа романа Д. Амантая «Цветы и книги». Цель исследования – изучение личности автора и нарратора в художественном тексте, логической структуры повествования, специфики художественных приемов, используемых автором, через нарратологическую призму. Анализ стилевых особенностей и нарративной системы современной казахской прозы.

Исследовательская работа проводилась на основе методов нарратологии, поэтического анализа, структурно-семантической экспертизы и сравнительного анализа. Автор стремится определить многогранные типы повествования в современной казахской прозе, их деятельность в композиционной системе, роль в формировании художественной целостности текста. В результате были выявлены особенности каждого писателя в повествовательной модели, положение рассказчика, характер-поток сознания, новаторские черты хронотопа и композиционных решений. Результаты исследования показывают широкое применение внутренних монологических, потоковых, полифонических повествовательных и фрагментарных композиционных решений в нарративных изысканиях современной казахской прозы.

В исследовании руководствовались выводами о теории повествования в трудах ученых-исследователей Ж. Женетта, К. Бремона, В. Шмида и др.

Ключевые слова: повествовательная композиция, наррация, авторская интенция, нарративные виды, художественный текст, фрагментарная композиция.

*A. M. Zhorashova¹, S. Sh. Aituganova²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 28.09.25.

Received in revised form 17.10.25.

Accepted for publication 10.08.26.

NARRATIVE COMPOSITION IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE: STRUCTURAL FEATURES AND ARTISTIC TECHNIQUES (BASED ON THE WORKS OF A. ALTAI, R. MUKANOVA, D. AMANTAI)

This article examines the structural features and artistic devices of narrative composition in contemporary Kazakh prose, drawing on A. Altay's stories "Abortion" and "Casino", R. Mukanova's stories "Yourself" and "Composer", and an analysis of D. Amantai's novel "Flowers and Books". The aim of the study is to examine the author and narrator's personality in the literary text, the logical structure of the narrative, and the specific artistic devices employed by the author, through the lens of narratology. The article also analyzes the stylistic features and narrative system of contemporary Kazakh prose.

The research was conducted using methods of narratology, poetic analysis, structural-semantic analysis, and comparative analysis. The author seeks to identify the multifaceted types of narrative in contemporary Kazakh prose, their function within the compositional system, and their role in shaping the artistic integrity of the text. As a result, the author identified the distinctive features of each writer's narrative model, the narrator's position, the stream-of-consciousness character, and innovative features of the chronotope and compositional solutions. The results of the study demonstrate the widespread use of internal monologues, flow-like, polyphonic narrative, and fragmentary compositional solutions in narrative research in contemporary Kazakh prose.

The study was guided by the findings on narrative theory in the works of scholars such as J. Genette, C. Bremond, W. Schmid, and others.

Keywords: narrative composition, narration, authorial intention, narrative modes, literary text, fragmentary composition.

Теруге 10.08.2026 ж. жіберілді. Басуға 21.09.2026 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 44,4.

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4593

Сдано в набор 10.08.2026 г. Подписано в печать 21.09.2026 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 44,4.

Компьютерная верстка: З. С. Исакова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4593

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz